

References

* * *

1. Dilo. – 1917–1939.
2. Derzhavnyj arhiv L'viv's'koi' oblasti. – F.1. – Op.51. – Spr.939.
3. Derzhavnyj arhiv Ternopil's'koi' oblasti. – F.3. – Op.2. – Spr.436.
4. Tam samo. – F.231. – Op.1. – Spr.2397.
5. Zajcev O. Predstavnyky ukrai'ns'kyh politychnykh partij Zahidnoi' Ukrai'ny v parlamentі Pol'shhi (1922–1939) // UIZh. – 1993. – № 1.
6. Zajcev O. Politychni partii' Zahidnoi' Ukrai'ny u vyborah 1928 r. // Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. – L'viv, 1994. – Vyp.3.
7. Zashkil'njak L., Krykun M. Istorija Pol'shhi: vid najdavnishykh chasiv do nashykh dnev. – L'viv, 2002. – 752 s.
8. Kugutjak M. Istorija ukrai'ns'koi' nacional–demokratii' (1918–1929). – Kyi'v–Ivano–Frankivs'k, 2002. – T.1. – 536 s.
9. Mudryj V. Vybery do pol's'kyh zakonodatnykh ustanov // Shljah nacji'. Misjachnyk ukrai'ns'koi' nacional'noi' polityky i gromads'kogo zhyttja. – L'viv, 1935. – Ch.5. – veresen'. – S.1–5.
10. Svoboda. – 1938–1939.
11. Soljar I. Ukrai'ns'ke nacional'no–demokratyчне ob'jednannja: pershyj period dijal'nosti (1925–1928). – L'viv, 1925.
12. Soljar I. Konsolidacijni procesy nacional'no–derzhavnych syl Zahidnoi' Ukrai'ny (1923–1928). – L'viv, 2010.
13. Fedyk I. UNDO, OUN: stavlennja do Pol'shhi. – L'viv, 1998.
14. Hruslov B. Polityka UNDO naperedodni Drugoi' svitovoi' vijny (1938–1939) // Galychyna, 1999. – № 3.
15. Shvaguljak M. Partijni podily i zagal'nonacional'ni interesy. Problema politychnoi' konsolidacij ukrai'ns'kogo politychnogo ruhu Galychyny (1919–1939) // Suchasnist'. – 1995. – № 2.
16. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny u m. L'vovi. – F.344. – Op.1. – Spr.3.
17. Tam samo. – Spr.5.
18. Tam samo. – Spr.7.
19. Tam samo. – Spr.9.
20. Tam samo. – Spr.154.
21. Tam samo. – Spr.157.
22. Brzoza C. Ukraina reprezentacja parlamentarna w II Rzeczypospolitej // Krakowskie zeszyty ukrainizacyjne. – Kraków. – 1992/1993. – T. I/II. – S.153–165.
23. Tomczyk R. Ewolucja ideowo–tactyczna Ukrainskiego Zjednoczenia Narodowo–Demokratycznego (UNDO) wobec państwa i rządu polskiego w latach 1925–1939 // Akcja “Wisła” na tle stosunków polsko–ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego. – Szczecin, 1994.
24. Kulesza W. Koncepcje ideowo–polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935 / Władysław Kulesza. – Wrocław, 1985. – 268 s.
25. Sprawy Narodowościowe. – Warszawa. – 1929–1939.

Puyda R.B., Ph. D. in history, Associate professor of the department of history and political science, deputy of leader of The center of organization of studies of foreign students of Ivano–Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Ukraine, Ivano–Frankivsk), Puyda@ukr.net

The strategy and tactics of the Ukrainian National Democratic Union 1928–1938

The analyzes evolution of political program of Ukrainian National Democratic Alliance (UNDO) and establishes the strategy and tactics of the party, article characterizes the election campaigns of 1928–1938 to the Polish Sejm and Senate on the western Ukrainian territories.

Keywords: Ukrainian National Democratic Union, elections, Ukrainian Parliamentary Representation, Sejm, Senat.

Пуйда Р. Б., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и политологии, заместитель руководителя Центра организации обучения иностранных студентов, Ивано–Франковский национальный технический университет нефти и газа (Украина, Ивано–Франковск), Puyda@ukr.net

Стратегия и тактика Украинского национально–демократического объединения 1928–1938 гг.

Проанализирована эволюция политической программы УНДО, определена стратегия и тактика партии, охарактеризован ход парламентских избирательных кампаний 1928–1938 гг. в польский сейм и сенат в Западной Украине.

Ключевые слова: Украинское национально–демократическое объединение, выборы, Украинская парламентская репрезентация, сейм, сенат.

УДК 929(477)“1900–1917” Сфремов С.

Могильний Л. П.

доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), mogulyny@ukr.net

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ТА ІМПЕРСЬКА ЦЕНЗУРА (1900–1917 РР.)

Аналізується діяльність С. Єфремова у книговидавничій та публіцистичній сфері та вплив на його роботу обмежень з боку цензури Російської імперії на початку ХХ ст. Цензура суттєво обмежувала свободу слова і таким чином, не завжди дозволяла друкувати автентичний матеріал, газетні публікації часто штрафувалися, інколи закривалися і окремі газети та журнали. С. Єфремов як представник української ліберальної течії намагався виробити прийнятний для цензури варіант опублікування матеріалів як у брошурах, так і в періодичних виданнях. За допомогою методів історизму, об'єктивності, аналізу та синтезу вдалося виявити і дослідити основні напрями та методи творчої і наукової діяльності С. Єфремова та впливу на його роботу цензурних обмежень.

Ключові слова: Єфремов Сергій, цензура, видавництво “Вік”, преса, газета “Громадська думка”, газета “Рада”.

Основною рисою української історії кінця ХІХ ст. було піднесення національного відродження України. Тривав процес формування національної самосвідомості українців, посилювався інтерес до рідної мови, історії, культури. На новий рівень вийшли зв'язки між західними і східними українцями, відбувалися інтеграційні процеси в культурному і науковому середовищах, кристалізуються основні принципи національно–визвольного руху.

Українське національне відродження кінця ХІХ ст. наочно продемонструвало, що український народ може розвиватися навіть за найскладніших умов. Традиції цього періоду стали важливим надбанням для визвольного руху початку ХХ ст.

Вагоме значення для піднесення національної свідомості мала українська інтелігенція, яка взяла на себе обов'язок відстоювати національні інтереси у сфері освіти, науки, видавничої справи.

На початку ХХ ст. українська інтелігенція, як і еліта інших слов'янських країн в період формування нації, робила все можливе для відстоювання інтересів народу. Особливо важливою у процесі становлення української культури та освіти була видавнича справа, якою займалися багато відомих у той час українських громадських діячів – Б. Грінченко, Г. Хоткевич, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Доманицький, а також і С. Єфремов.

Незважаючи на труднощі, у другій половині ХІХ ст. українську мову використовували в публіцистиці, наукових дослідженнях. Завдяки невтомній праці письменників, поетів, драматургів на вищий рівень піднялася художня література. Попри широке вживання мови, у різних суспільних сферах громадськості точилася гостра полеміка з приводу можливості і потреби її залучення у царину науки й освіти. У цьому питанні проявилися полярні погляди тогочасної вітчизняної інтелігенції. Одна частина вважала за потрібне розвивати і підтримувати українську мову, інша бажала піти найлегшим шляхом і влитися до “великого російського моря”.

Напря́м, яким планувала рухатися українська інтелігенція, вибрали традиційний – через задоволення інтересів і запитів народу. У той час погляди С. Єфремова та його найближчих однодумців формувалися значною

мірою під впливом російського народництва. Зачитуючись статтями російського публіциста М. Михайловського, які стосувалися індивідуальності, Сергій Олександрович наголошував, що і в національній боротьбі пригнічених націй також обов'язково присутня боротьба за свою національну індивідуальність. І відстоювання цієї національної індивідуальності – основне його завдання.

Однією з постійних і чи не найболючіших тем, яка обговорювалася на зустрічах громадівців по всій Україні, було українське книговидання. Після заборон і обмежень 1863 р. та 1876 р., які С. Єфремов прирівнював до закону іспанського короля Філіпа II про винищення маврів, українська книжка в Україні стала рідкістю. Зовсім була заборонена, навіть для ввозу, дитяча література – пізнавальна, розважальна і навчальна, а також наукова, перекладна, релігійна тощо. Була недопущена до друку й читанка “Оселя”, яку уклав Сергій Олександрович для дітей [5, с. 240].

Восени 1895 р. С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Доманицький, В. Дурдуківський, Ф. Матушевський [13, с. 5], О. Грушевський, як представники студентської, гімназійної і семінарської молоді, зібралися у невеличкій студентській кімнаті, що знаходилась у будинку на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (*тепер Саксаганського – Л. М.*), та заснували видавничий гурток, який поставив перед собою мету – видання українських книжок.

Розпочати видавничу справу гурток планував з видання українських письменників того часу, складання нових брошурок популярного змісту. На перешкоді новим видавничим планам часто ставала цензура, яка забороняла видання книжок українською мовою. З першого разу цензурний комітет, як правило, забороняв до друку подібні популярні видання. З метою замаскувати текст С. Єфремов змушений був змінювати заголовки, дописувати белетристичні початки і кінцівки, інколи додавати подібні вставки і в середину тексту. Разів по чотири перероблені таким чином рукописи мандрували до цензури з тим, щоб “там загинути”. Однак працівники гуртка не втрачали надії і відправляли рукописи один за одним [4, с. 387]. З часом виробляється ціла система поведінки з цензурою, і досвід переконував, що головне в цій справі – наполегливість і пошук прийнятних варіантів.

За спогадами С. Єфремова, основною проблемою видавництва став пошук друкарні, в якій можна було б у кредит видати свою продукцію і після реалізації повернути борг. Через посередництво Ф. Матушевського з 1899 р. Сергій Олександрович відправляв книги видавництва до Черкас, до друкарні В. Колодочки. Частина рукописів віддавали іншим видавцям, – аби тільки вийшла книжка – Є. Губанову, І. Ситіну. Науково-популярні видання, зважаючи на ліберальність чиновників Петербурзького цензурного комітету порівняно з київськими чи одеськими, відправляли публікувати до друкарні Добродійного товариства в Петербурзі [4, с. 445].

Наприкінці XIX ст. в Києві було засноване видавництво “Вік”, в якому працювали, окрім С. Єфремова, ще й В. Доманицький, О. Лотоцький та Ф. Матушевський та ін. Головна редакційна робота перебувала у компетенції Сергія Олександровича, який в процесі коректи

текстів переписував сотні аркушів своїм дрібним почерком, який О. Лотоцький називав “феноменальним мачком”. Часто відбувалося так, що віддрукований примірник книжки цензор повертав на передрук, пояснюючи своє рішення дописками С. Єфремова на полях видання.

С. Єфремов настільки активно займався видавничою роботою, що цим вражав своїх старших колег по Київській громаді. Зокрема, Є. Чикаленко неодноразово вмовляв його відмовитися від редакційних обов'язків, оскільки вони виснажували його і відволікали від публіцистичної та іншої творчої діяльності.

Під керівництвом С. Єфремова до початку 1909 р., тобто за 15 років свого існування, “Вік” видав 5 українських ювілейних збірок, з них два двотомних видання, 9 збірників творів українських класиків, 20 назв книжок серії “Українська бібліотека”, 57 народних видань (з них 10 науково-популярних) та ін. Усього за цей період загальний тираж видавництва “Вік” склав близько 400 тисяч примірників [14, с. 105].

Таким чином, діяльність С. Єфремова у видавництві “Вік” сприяла відновленню українського книговидавництва, формуванню національних традицій видавничої сфери, позитивно вплинула на становлення проукраїнського світогляду багатьох українців, посиливши їх національну, культурно-просвітницьку й громадсько-політичну активність під час революційних подій 1905–1907 рр., національно-демократичної революції та визвольних змагань 1917–1921 рр.

Свою публіцистичну діяльність у Києві С. Єфремов розпочав у 1898 р., коли з'явилася газета “Киевские Отклики”, котра була органом української ліберальної інтелігенції. Хоча газета була російськомовною, вона мала певну вагу в організаційному об'єднанні поміркованого українства. Окрім С. Єфремова, у ній також працювали І. Луцицький, В. Науменко, М. Василенко та ін. Діяльність С. Єфремова у газеті відкрила у ньому талановитого публіциста та працівника.

Обравши напрямок своєї діяльності у галузі літературної критики та публіцистики, С. Єфремов, за його власним висловом, прагнув говорити правду задля суспільного обговорення наших недоліків, виступати таким чином проти тих літературних критиків, хто був прихильником “возвеличуючого обману” [15, с. 29, 30]. Писав він надзвичайно багато. Крім вище згаданих публікацій, його статті з'являлися у таких відомих виданнях, як петербурзькі “Русское Богатство”, “Голос Минувшего”, “Северные Записки”. 29 жовтня 1904 р. йому надійшла пропозиція співпрацювати з австрійським виданням “Ruthenische Revue” [12, с. 3].

На початку 1905 р. журнал “Русское Богатство” опублікував статтю С. Єфремова “Вне закона (К истории цензуры в России)”. У ній автор констатував пригноблене становище української літератури, відобразив її еволюцію, сприйняття російськими літераторами; називав становище української літератури, що перебувала під тягарем заборон і переслідувань, винятковим; намагався з'ясувати причини вигідності такого становища для певних сил та закликав скасувати Емські заборони 1876 р. [9].

Сергій Олександрович став автором першої в Наддніпрянській Україні газетної статті українською мовою (“Чи буде суд?” – у “Киевских Откликах” 1905 р.) [4, с. 607]. Однак це був лише початок його самовідда-

ної боротьби за українську пресу, найповніше втілений згодом у газеті “Рада”. Тим часом він активно співпрацював з “Киевской Стариною”, українськими виданнями в Галичині, а також прихильними до українства російськими виданнями. Сферу українського письменства й українських інтересів треба було, на його думку, розсувати на всю широчінь людських інтересів; російську ж пресу використовувати тільки для української справи, за браком своєї власної, як трибуну. Саме на таких засадах С. Єфремов працював з великим колом видань, для яких писав статті.

В 1905 р., перебуваючи у керівництві УРП, він написав декілька брошур (під псевдонімом – С. Ярошенко), які роз’яснювали програмні вимоги українських радикалів. Серед найвідоміших брошур варто назвати “Як визволитись з біди робочим людям?”, “Як люди прав собі добувають?” та “Як цар людей дурить?”. Зважаючи на неможливість пройти усі етапи цензурних дозволів, брошури надрукували у Львові і потім поштою переслали до Києва.

Повноцінної демократії в країні неможливо сформулювати без незаангажованої інформації. В той час в Російській імперії такими загальнодоступними джерелами інформації були книги та періодична преса. Тривалий час у державі діяла цензура, і було зрозуміло, що побудова правової держави неможлива без існування вільної преси. Тому, на думку С. Єфремова, в контексті побудови демократичної держави доречно скасувати цензуру і дозволити публікувати у пресі не тільки інформацію про здобутки, але й про негаразди у житті країни. “А то досі й цього не можна було робити, бо начальство боялося, щоб наші люди правду про нього не дізналися” [1, арк. 27].

Заснування таких відомих газет, як “Громадська Думка” (1905–1906) та “Рада” (1906–1914) теж має безпосередній стосунок до Сергія Олександровича. Окрім журналістської роботи, він особисто приймав рішення, які стосувалися редакційної політики видань. Ключовими темами його публікацій в газеті “Громадська Думка” стало відстоювання права українців на свою національну пресу, друк книжок українською мовою, захист діяльності “Просвіт”, пропаганда ідеї об’єднання українського селянства на чолі з “Всеукраїнською селянською спілкою” тощо.

Одночасно із роботою у газеті С. Єфремов писав аналітичні статті “З російського життя” до часопису “Нова Громада”, що виходив протягом 1906 р. Після закриття “Громадської Думки” й “Нової Громади” він продовжував писати статті на нагальні проблеми України у газету “Рада”, яка продовжила лінію “Громадської Думки”.

Після поразки революції 1905–1907 рр. в Російській імперії наступив період реакції. Переломним моментом революції був третьочервневий переворот, опублікування царського маніфесту про розпуск II Державної думи, згідно з яким значна частина населення Російської імперії позбавлялася виборчих прав. С. Єфремов вважав, що розпуск II Думи і зміна виборчого закону стали найтяжчим ударом для народу, оскільки новий закон обмежував українське громадянство у можливості обирати депутатів у Думу.

Газета “Рада” в той час залишалася єдиним щоденним джерелом інформації щодо українського питання.

Сергій Олександрович відкрив у газеті рубрику “З нашого життя” і друкував огляди подій в Україні. Він одним із перших розпочав писати про наслідки революції для українства. Як і багато його колег, вважав носієм історичного прогресу інтелігенцію, яка має очолити національно-визвольний рух.

Уряд постійно переслідував газету, не залишав поза увагою й самого С. Єфремова. Є. Чикаленко 20 лютого 1909 р. неодноразово писав, що газету оштрафовано на 30 руб. “за звичайну передову” Сергія Олександровича, а 20 березня 1911 р.: “Найбільше нас штрафують і позивають за статті С. Єфремова, а через його полемічний запал у нас з ним часто виходять непорозуміння” [8, с. 60].

Інкони траплялися ситуації, коли за статті С. Єфремова ув’язнювали головного редактора “Ради” М. Павловського. У своєму “Щоденнику” 22 березня 1910 р. Є. Чикаленко писав: “Вчора М. І. Павловський, наш редактор, сів у тюрму на 2 місяці по приговору суду за статтю С. О. Єфремова про вище духовенство. Бідний М. І. Павловський мусить відсиджувати за чужі гріхи: він не насмілювався забракувати статтю С. Олександровича і вскочив” [8, с. 100].

У 1910 і 1912 рр. С. Єфремов упорядкував і видав літературно-публіцистичні збірники, присвячені пам’яті Б. Грінченка – “Над могилою Бориса Грінченка” та В. Доманицького “Чистому серцем”. Зважаючи на цензурні обмеження, Сергій Олександрович обмежився лише публікаціями, присвяченими літературній творчості авторів, свідомо обминувши їхню громадсько-політичну діяльність.

У 1911 р. вийшла перша фундаментальна праця Сергія Олександровича “Історія українського письменства”, яку неодноразово перевидавали. В дослідженні вперше було зібрано, упорядковано і узагальнено колосальний різноплановий матеріал, осмислений, однак, уже в дещо застарілому, як на початок ХХ ст., народницькому стилі. Для залагодження дозволу для друку з боку цензури С. Єфремов змушений був тривалий час прожити у Петербурзі.

В червні 1911 р. Є. Чикаленко зазначав: “С. О. Єфремов поїхав у Петербург випускати свою “Історію”. Він сам і ті, що знають його працю, кажуть, що її напевне сконфіскують, та може й автора засадять”. І далі: “Скільки разів казав я С. О. , [...] щоб писав відповідно до тодішніх умов” [8, с. 176]. Однак він не знав межі між цензурним і нецензурним, йому все здавалося цензурним. Тому часто його публікації викликали штрафні санкції цензури.

З початком Першої світової війни публікуватися українською мовою стало надзвичайно важко, більшість українських журналів і газет була закрита через підозру в нелояльності до російського уряду. Сергій Олександрович опинився у скрутному матеріальному становищі. Бойові дії сприймав як трагедію українського народу, що розділений між двома ворогуючими імперіями і не має у ній власних інтересів.

Війна внесла певні зміни в суспільне життя. Російський уряд розпочав переслідування українства: 21 липня (3 серпня) 1914 р. припинив видання газети “Рада”. 8 серпня головнокомандувач Південно-Західним фронтом генерал-ад’ютант Іванов постановою № 52144 заборонив видавати газету на період дії воєнного стано-

вища [2, арк. 42]. Редакція газети подала прохання про скасування заборони. Під зверненням підписалися С. Єфремов, Ф. Штейнгель, А. В'язлов, В. Леонтович, М. Василенко, А. Ніковський [7, с. 244, 245; 3]. Однак рішення залишилися в силі, відновити видання газети не вдалося.

Після припинення діяльності "Ради" для С. Єфремова почалися важкі часи, йому необхідно було якось заробляти на життя. Допоміг старий приятель О. Лотоцький, котрий мешкав у Петербурзі, і редактор часопису "Голос Минувшого" С. Мельгунов. Замовляли писати статті і редактори газет "Киевская Мысль", "Русские Ведомости", "Северные Записки" [11, с. 44]. Сергій Олександрович стане постійним автором цих видань та інших й дістане можливість отримувати мати хоча б які-небудь заробітки.

Публіциста здивувало, а згодом і розчарувало втручання редакцій зазначених видань у його авторські тексти: скорочення матеріалів, зміни на догоду воєнній цензурі, перекручування думок автора. Особистий його погляд щодо такої редакційної політики був висловлений у одному з листів: "Все це не те, що треба. І пишеш тепер тільки з песього обов'язку, а не од серця, бо наперед знаєш: що од серця пливе, все одно світа не побачить" [6, с. 134]. Про своє становище в 1915 р. С. Єфремов писав "коли тобі й руки зв'язано, і рота замазано, і коли оця мовчазна лінія сіє деморалізацію й зневіру серед ширших кругів громадянства" [6, с. 131].

В умовах війни процвітало цензурне свавілля, яке і призвело до закриття видання "Основи" за статтю С. Єфремова "З хвиль життя" [10]. У ній автор перелічив факти переслідувань української преси, звернув увагу на репресії щодо українців, засуджував політику Російської імперії в Галичині, критикував чорносотенців, які виступали проти розвитку української культури.

Зважаючи на постійні переслідування авторів статей, Сергію Олександровичу доводилося час від часу приховувати своє авторство під різноманітними криптонімами і псевдонімами. Серед них найчастіше зустрічаються – С. А., С. О., С. Є., Є-мов, Александрович, Волосожар, Охріменко, Палець Сергій, Ромул, Ярошенко, Nemo, Scrida [11, с. 45].

Таким чином, протягом 1900–1917 рр. С. Єфремову довелося не лише творчо працювати над улюбленими проектами, але й шукати різні варіанти їх публікування. Цензурні комітети в Києві, Петербурзі, Одесі по-різному ставилися до його роботи. Одні відмовляли в опублікуванні через дрібні причіпки, інші через гострий стиль автора. Найбільш перспективними історичними дослідженнями у цьому напрямку є більш ґрунтовна розробка тем щодо історії Київського цензурного комітету, ставлення офіційних органів влади до газетних та інших публікацій С. Єфремова.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 274 Київське губернське жандармське управління. 1829–1917 рр. – Оп. 1. – Спр. 1942. Дело по обвинению крестьянина с. Высокого Тарашанского уезда Ляульчука Н. в распространении среди рабочих Денгофского завода нелегальной брошюры изданной У. Р. П. 12 мая – 20 августа 1907 г. – 29 арк.
2. Там само. – Ф. 295 Київський тимчасовий комітет по справам друку. 1906–1917 рр. – Оп. 1. – Спр. 51. Дело об издании в г. Киеве Гринченко Б. Д. и Чикаленко Е. Х. газеты "Рада" на украинском языке. 23 января 1906 г. – 19 июля 1915 г. – 43 арк.
3. ІР НБУВ. – Ф. 226 Ніковський Андрій Васильович (1885–

1942). № 134–151. Листи від С. Єфремова до А. Ніковського. 1 листопада 1910 р. – 26 червня 1918 р. – 18 од. зб. – 10 арк., 11 листівок.

4. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упор., вступ. стаття І. Гирича / С. Єфремов. – К.: Темпора, 2011. – 792 с.
5. Лотоцький О. Сторінки минулого. У 3 ч. / О. Лотоцький. – Варшава: УНІ, 1932. – Ч. 2. – 1933. – 490 с.
6. Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко / Є. Чикаленко, С. Єфремов. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.
7. Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908–1921 роки / Упоряд.: Н. Мироненко, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.
8. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 480 с.
9. Єфремов С. Вне закона (К истории цензуры в России) / С. Єфремов // Русское Богатство. – 1905. – № 1. – С. 64–104.
10. Єфремов С. З хвиль життя / С. Єфремов // Основа. – 1915. – Кн. 3. – С. 119–125.
11. Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова / А. Кримський // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – Кн. II–III (1920–1922). – С. 42–92.
12. Красицька М. Його називали совістю нації / М. Красицька // Українське слово. – 1996. – 14 лист.
13. Лисенко О. В. "Просвіти" Наддніпрянської України у дозвонтовий період / О. В. Лисенко: Препринт / АН УРСР. Інститут історії. – К., 1990. – № 6 (18). – 34 с.
14. Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХХ ст. У 3 кн. – К.: АН України, 1994. – Кн. 1. – 138 с.; Кн. 2. – 1994. – 172 с.; Кн. 3. – 1994. – 154 с.
15. Пахаренко В. І. Суспільна й естетична цінність публіцистики С. Єфремова / В. І. Пахаренко // Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань (27–28 вересня 1996 р. – 17–18 жовтня 2001 р.). – Черкаси: Відлуння-плюс, 2002. – С. 29–35.

References

1. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arhiv Ukrayiny, m. Kyiv. – F.274 Kyivs'ke huberns'ke zhandarms'ke upravlinnya. 1829–1917 rr. – Op.1. – Spr.1942. Delo po obvineniyu krest'yanyna s. Vysokoho Tarashchanskoho uezda Lyul'chuka N. v rasprostranenni sredi rabochih Denhofskoho zavoda nelegal'noy broshury izdannoy U.R.P. 12 maya – 20 avhusta 1907 h. – 29 ark.
2. Tam samo. – F.295 Kyivs'kyu tymchasovyy komitet po spravam druку. 1906–1917 rr. – Op.1. – Spr.51. Delo ob yzdanuy v h. Kyeve Hrinchenko B.D. i Chykalenko Ye.Kh. hazety "Rada" na ukraynskom jazyke. 23 yanvarya 1906 h. – 19 iyulya 1915 h. – 43 ark.
3. ІR NBUV. – F.226 Nikovs'kyu Andriy Vasylovych (1885–1942). № 134–151. Lysty vid S.Yefremova do A.Nikovs'koho. 1 lystopada 1910 r. – 26 chervnya 1918 r. – 18 od. zb. – 10 ark., 11 lystivok.
4. Yefremov S. Shchodennyk. Pro dni mynuli (spohady) / Upor., vstup. stattya I.Hyrycha / S.Yefremov. – K.: Tempora, 2011. – 792 s.
5. Lotots'kyu O. Storinky mynuloho. U 3 ch. / O.Lotots'kyu. – Varshava: UNI, 1932. – Ch.1. – 286 s.; Ch.2. – 1933. – 490 s.; Ch.3. – 1934. – 396 s. – (Ukrayins'kyu naukovyy instytut. T.VI. Kn.2).
6. Chykalenko Ye., Yefremov S. Lystuvannya. 1903–1928 roky / Uporyad. ta vst. st. I.Starovytenko / Ye.Chykalenko, S.Yefremov. – K.: Tempora, 2010. – 384 s.
7. Chykalenko Ye., Nikovs'kyu A. Lystuvannya. 1908–1921 roky / Uporyad.: N.Myronets', Yu.Seredenko, I.Starovytenko. – K.: Tempora, 2010. – 448 s.
8. Chykalenko Ye. Shchodennyk (1907–1917) / Ye.Chykalenko. – K.: Tempora, 2011. – 480 s.
9. Yefremov S. Vne zakona (K ystoriyi tsenzury v Rossiyi) / S.Yefremov // Russkoe Bohatstvo. – 1905. – № 1. – S.64–104.
10. Yefremov S. Z khvyly' zhyttya / S.Yefremov // Osнова. – 1915. – Kn.3. – S.119–125.
11. Kryms'kyu A. Zhyttypys i literaturna diyal'nist' S.O. Yefremova / A.Kryms'kyu // Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN. – 1923. – Kn. II–III (1920–1922). – S.42–92.
12. Krasys'tka M. Yoho nazyvaly sovisty natsiyi / M.Krasys'tka // Ukrayins'ke slovo. – 1996. – 14 lyst.
13. Lysenko O.V. "Prosvity" Naddnipyrians'koyi Ukrayiny u dozovhtnevyy period / O.V. Lysenko: Preprint / AN URSR. Instytut istoriyi. – K., 1990. – № 6 (18). – 34 s.
14. Narisy istoriyi ukrayns'koyi intelihtsiyi: Persha polovyna XX st. U 3 kn. – K.: AN Ukrayiny, 1994. – Kn.1. – 138 s.; Kn.2. – 1994. – 172 s.; Kn.3. – 1994. – 154 s.

15. Pakhareno V.I. Suspil'na i estetychna tsinnist' publitsystyky S.Yefremova / V.I. Pakhareno // Materialy Vseukrayins'kykh Yefremovs'kykh chytan' (27–28 veresnya 1996 r. – 17–18 zhovtynya 2001 r.). – Cherkasy: Vidlunnya-plyus, 2002. – S.29–35.

Mogylny L.P., Doctor of Historical science, Associate Professor of department of Ukrainian history and etnopolity, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine, Kiev), mogylny@ukr.net

Serhiy Yefremov and imperial censorship (1900–1917)

This article analyzes the activities of S.Yefremov in book publishing and journalistic fields and the impact of restrictions imposed by the censorship of the Russian Empire on his work in the early XX-th century. Censorship significantly restricted freedom of speech and therefore there was little opportunity to publish authentic material, publications quiet often led to the imposition of substantial penalties on periodicals and even to their closure. S.Yefremov as the representative of Ukrainian liberal currents tried to work out an acceptable version to censor the publication of texts both in brochures and periodicals. The main trends and methods of Yefremov's creative and scientific activities are revealed and studied using the principles of historicism, objectivity, analysis and synthesis.

Keywords: Yefremov Serhiy, censorship, the newspaper "Rada", the newspaper "Hromadska Dumka".

Могильный Л. П., доктор исторических наук, доцент кафедры украинской истории и этнополитики, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), mogylny@ukr.net

Сергей Ефремов и имперская цензура (1900–1917 гг.)

Анализируется деятельность С. Ефремова в книгоиздательской и публицистической сфере и влияния на его работу ограничений со стороны цензуры Российской империи в начале XX в. Цензура существенно ограничивала свободу слова и, таким образом, не всегда позволяла печатать аутентичный материал, газетные публикации довольно часто штрафовались, а отдельные газеты и журналы закрывались. С. Ефремов как представитель украинского либерального течения пытался выработать приемлемый для цензуры вариант опубликования материалов. С помощью методов историзма, объективности, анализа и синтеза удалось выявить и исследовать влияние цензуры на результаты деятельности С. Ефремова.

Ключевые слова: Ефремов Сергей, цензура, издательство "Вік", пресса, газета "Громадська думка", газета "Рада".

* * *

УДК 001.891:631.153.3:631.582:633.2*19"

Коваленко Н. П.

кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектора наукознавства, Центр історії аграрної науки ННСГБ НА-АН України (Україна, Київ), VoikoNP@ukr.net

ВНЕСОК АКАДЕМІКА В. Р. ВІЛЬЯМСА В РОЗВИТОК І УДОСКОНАЛЕННЯ СІВОЗМІН ТРАВОПІЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОВСТВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено наукові досягнення видатного вченого у галузі землеробства та ґрунтознавства, основоположника травопільної системи землеробства, професора Московської сільськогосподарської академії імені К. А. Тімірязєва, академіка В. Р. Вільямса. На підставі історичних джерел проаналізовано внесок ученого в розвиток і удосконалення сівозмін травопільної системи землеробства першої половини ХХ ст.

Ключові слова: В. Р. Вільямс, наукові досягнення, історичний розвиток, сівозміни, травопільна система землеробства, сільськогосподарські культури, попередники.

Історія розвитку землеробської науки, як за кордоном, так і в Україні не перестає бути предметом підвищеної зацікавленості все нових поколінь учених, адже підходи, думки та висновки вчених-землеробів минулого не втрачають свою актуальність і сьогодні. Особливе зацікавлення у цьому відношенні викликає історичний період першої половини ХХ ст., коли настав новий етап розвитку агрономії, який викликав бурхливе зростання виробничих сил і вагомий відкриття у галузі природничих наук.

У цей час відмічено тісний зв'язок розвитку сільськогосподарської дослідної справи з дослідженнями відомих учених-землеробів, які працювали над вирішен-

ням найважливішої проблеми підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Агрономічна наука збагатилася новими розробленнями науково обґрунтованих сівозмін у системах землеробства, які розширили у своїх працях провідні науковці: П. В. Будрін (1857–1939), В. Р. Вільямс (1863–1939), К. К. Гедройц (1872–1938), О. С. Єрмолов (1847–1917), О. О. Ізмаїльський (1851–1914), Д. М. Прянішніков (1865–1948), Б. М. Рожественський (1874–1943), В. Г. Ротмістров (1866–1941), І. І. Сінягін (1911–1978), І. О. Стебут (1833–1923), К. А. Тімірязєв (1843–1920), М. М. Тулайков (1875–1938) і багато ін.

У розробленні та вдосконаленні сівозмін травопільної системи землеробства першої половини ХХ ст. вагомий вклад зробив Василь Робертович Вільямс – радянський агроном-ґрунтознавець, академік АН СРСР (1931 р.), АН БРСР (1929 р.), ВАСГНІЛ (1935 р.), один з основоположників агрономічного ґрунтознавства і травопільної системи землеробства. Він розробив прогресивне вчення про ґрунтотворний процес, закономірності розвитку

**Вільямс
Василь Робертович
(09.10.1863–11.11.1939)**

та порушення умов родючості ґрунту, грудочкувату міцну структуру ґрунту як основу ґрунтової родючості, відновлення структури ґрунту застосуванням у сівозміні посіву бобових і злакових багаторічних трав. Він дослідив, які саме біологічні та фізико-хімічні процеси сприяють створенню або порушенню умов родючості ґрунту, що складає теоретичну основу для управління природними джерелами родючості ґрунту в землеробстві.

Народився Василь Робертович 9 жовтня 1863 р. у м. Москва в сім'ї інженера з будівництва залізниць [1]. Випускник Петровської сільськогосподарської академії, де у 1893 р. захистив Магістерську дисертацію з проблем механічного аналізу ґрунту. Вчений-педагог: професор та завідувач кафедри загального землеробства і ґрунтознавства Московської сільськогосподарської академії ім. Тімірязєва, її директор з 1907 р., ректор упродовж 1922–1925 рр., засновник та перший завідувач кафедри основ землеробства і рослинництва Московського інституту механізації та електрифікації сільськогосподарства. У 1917 р. вчений заснував поблизу м. Москва дослідну станцію кормових рослин, яка тепер існує як Всеросійський науково-дослідний інститут кормів ім. В. Р. Вільямса.

Вчений є автором близько 450 наукових праць, серед яких відмітимо фундаментальне вчення про ґрунт, викладене ним у курсі "ґрунтознавство. Землеробство з основами ґрунтознавства" [2]. Основи сівозмін він вбачав структурно теорію ґрунту, відповідно до якої беззмінне вирощування сільськогосподарських культур призводить до деградації фізичних властивостей ґрунту, зокрема його структури. Всі рослини В. Р. Вільямс розподілив на такі, що відновлюють структуру ґрунту і підвищують його родючість (сумішки бобових та злакових багаторічних трав) і такі, що її руйнують (однорі-